

ערביי ישראל בעקבות אירועי אוקטובר 2000:

המגמות המרכזיות ביחסם למדינת ישראל

אורי הורוביץ

בקרב האינטלקטואלים והגורמים הפוליטיים בציבור הערבי הגבירו אירועי אוקטובר והחרמת הבחירות את הוויכוח הפנימי הקיים ממילא זה שנים רבות, באשר למערכת היחסים של הציבור הזה עם המדינה ומעמדו בה. כל אחד מן הגורמים המעורבים בוויכוח, רואה במהומות אוקטובר והחרמת הבחירות התפתחויות, המאששות את תפיסתו ומאפשרות לקדמה. חשוב לזכור בהקשר זה, כי מאז הסכמי אוסלו גברה התחושה/ההכרה בקרב החוגים הנ"ל כי על ערביי ישראל ליטול את גורלם בידיהם ולשנות את מערכת יחסיהם עם המדינה, לאחר שנגזזו תקוותיהם לשינוי במעמדם האינדיווידואלי והקולקטיבי במדינה בעקבות הסכמים אלו. זאת נוכח אי העשייה של מדינת ישראל בכיוון זה, והבנתם, כי הרשות הפלסטינית ומדינות ערב מתייחסות לסוגיית ערביי ישראל, כבעיה פנימית שאינה מחייבת פעילות מצדן. ברקע תצוין התחושה הכללית בקרב ערביי ישראל, לפיה החרמת הבחירות היתה צעד של הכרזת עצמאות מחיבוקו ומאפוטרופסותו של השמאל היהודי ציוני, שעבור מועמדיו הצביעו בעבר באופן אוטומטי. עתה יצאו ערביי ישראל למרחב, וביכולתם לפעול כקבוצה לאומית בעלת יכולת החלטה עצמאית.

פרץ הארועים האלים בקרב ערביי ישראל בתחילת אוקטובר 2000 ולאחר מכן, החרמת הבחירות לראשות הממשלה על ידם בפברואר 2001, הפכו את סוגיית יחסיהם עם מדינתם לאחת מן הסוגיות הבווערות שעל סדר היום הלאומי הישראלי המחייבת טיפול דחוף. ואכן, בישראל נוצרה תחושה של דחיפות בדבר הצורך לטפל בבעיה זו שבאה לידי ביטוי, בין היתר, בעיסוק אינטנסיבי בהיבטים שונים שלה על ידי התקשורת הכתובה והאלקטרונית ובקיום מספר רב של ימי עיון בנושא מטעם כל הגופים האקדמיים החשובים במדינה. מן הראוי לציין, כי מערכת השלטון עמדה על פוטנציאל הנפיצות של המצב הפוליטי והחברתי הקיים בקרב האוכלוסייה הערבית. במהלך שנת 2000 לפני פרוץ המהומות, גובשה תוכנית חומש בתחומי הכלכלה והתשתית במגמה לצמצם את הפערים בין הציבור היהודי לציבור הערבי, זאת תוך הכרה בקיפוח רב השנים של ערביי ישראל. אולם, מימוש התוכנית התעכב מסיבות ביורוקרטיות שונות. כמו כן, התוכנית לא הציעה מענה הולם לשאלת מעמדו הקולקטיבי של הציבור הזה במדינה, המגדירה עצמה כיהודית וכדמוקרטית בעוד שהוא מגדיר עצמו כמיעוט לאומי פלסטיני.

לפני הצגת הזרמים המרכזיים הקיימים בקרב ערביי ישראל, ראוי לציין את נקודות ההסכמה העיקריות ביניהם:

א. הצורך לשנות את אופיה היהודי והצינוי של מדינת ישראל. כך, למשל, קיים במערכת הפוליטית של ערביי ישראל ובקרב שכבת האינטלקטואלים שבהם קונסנזוס, כי יש לבטל את החוקים המאפיינים את מדינת ישראל כמדינה יהודית, כמו חוק השבות וחוקים שונים הקשורים לאדמות המדינה.

ב. פשרה היסטורית בין ישראל לרשות הפלסטינית כגוף המייצג של הפלסטינים בשטחים ובפזורותיהם היא תנאי הכרחי לפתרון בעייתם של ערביי ישראל. אי מילוי של התנאי הזה יביא בסופו של דבר לנסיגה מכל ההישגים במערכת היחסים שבין ערביי ישראל למדינתם. כן קיימת הסכמה במערכת הפוליטית של ערביי ישראל, כי בכל הקשור להחלטותיה והתנהלותה בזירה הישראלית היא עצמאית מול שני הגורמים האלה, שכן בעייתם היא ייחודית מתוקף היותם אזרחי מדינת ישראל.

קיימים כיום שני זרמים עיקריים בקרב ערביי ישראל בכל הקשור למעמדם במדינה ומערכת יחסיהם עימה (מטבע הדברים, בכל זרם קיימים גוונים שונים ואף תת-זרמים): זרם הדוגל בהמשך השתלבותם של ערביי ישראל במרכז העשייה הפוליטית, הכלכלית, החברתית במדינה, אם כי על בסיס חדש; זרם הנוטה לבדלנות/ סתגרות מכלל החברה הישראלית על בסיס לאומי חילוני, או דתי אסלאמי. ברקע קיים ציבור שקט, המקבל למעשה את הסטטוס-קוו תוך דרישה לשיפורים בתחום הכלכלי-חברתי. הגישה הזאת נמצאת כיום בנסיגה, ואין לה ייצוג משמעותי בשיח הפוליטי והאידיאולוגי של ערביי ישראל.

להלן יתוארו ההתפתחויות האחרונות

בעמדותיהם ובתפיסותיהם של הזרמים האלה כפי שבאו לידי ביטוי בתקשורת הערבית הישראלית, בתקשורת הישראלית בעברית ובתקשורת הפלסטינית מאז אוקטובר 2000:

זרם ההשתלבות

במרכזו של הזרם הזה ניצבות המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) ובעלות-בריתה מהחזית הדמוקרטית לשוויון (חד"ש), ונספחים לה, אם כי בפחות עוצמה ודבקות, מרבית הגורמים הפוליטיים, שהרכיבו את הרשימה הערבית המאוחדת בכנסת וכן

הזרם הרדיקלי מתנגד להשתלבותם של ערביי ישראל במערכות הפוליטית, החברתית והכלכלית במדינה, המכונה על-ידו "ישראלזציה".

רשימתו של ח"כ אחמד טיבי. הזרם הזה רואה עצמו נתון בהתמודדות עם גורמים רבי עוצמה במערכת השלטון ובחברה היהודית הישראלית, ששמו להם למטרה להדיר את ערביי ישראל מהמעגל הפוליטי והחברתי הלגיטימי בישראל, ובתוך כך לקפח אותם בחלוקת עוגת המשאבים במדינה, ואף להוציאם משליטת המדינה באמצעות הכללת אזורי מגוריהם במדינה הפלסטינית העתידה לקום בשטחים. על-פי הפרשנות של הזרם הזה, היחס האלים שהפגינה המדינה כלפי ערביי ישראל במהלך אירועי אוקטובר נועד לגרום לדה-לגיטימציה שלהם בחברה הישראלית, להחליש את מעמדם

הפוליטי-חברתי ולהנציח את קיפוחם. מק"י-חד"ש התנגדה להחרמה מלאה של הבחירות, והמליצה לציבור הערבי להצביע פתק לבן. זאת משום שעל-פי תפיסתה, החרמה מלאה של הבחירות תשמש את האינטרסים של הגורמים היהודיים, המנסים לדחוק את ערביי ישראל לשולי החברה והפוליטיקה. יתר על כן, בעקבות ההחרמה המלאה הנרחבת של הבחירות על-ידי הציבור הערבי, הביעו הגורמים המרכזיים בזרם, המצדדים בהשתלבות, חששות כבדים מהיווצרות דינמיקה של היבדלות והתלהמות לאומית רבתי בקרב ערביי ישראל. כתוצאה מכך, תיפגע זכותם וחובתם של ערביי ישראל להשפיע על המערכת הפוליטית והחברתית בישראל. ברוח הזאת מביע הזרם הזה התנגדות לרעיונות המועלים לאחרונה על-ידי גורמים שונים בזרם הבדלני בדבר הקמת פרלמנט של המיעוט הערבי בישראל, ומדגיש את החשיבות של הפעילות בכנסת, במיוחד מאמצי החקיקה בנושאי שוויון אזרחי ומתן זכויות לאומיות למיעוט הזה. בהקשר הזה מדגישים המצדדים בהשתלבות את החשיבות שבשיתוף-פעולה עם גורמים בחברה היהודית, המכירים בזכותם של ערביי ישראל לשוויון אזרחי ולמעמד לאומי מיוחד, כמו גם בעיקרון של "שתי מדינות לשני עמים" לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. על-פי תפיסתם, המצב שנוצר בעקבות אירועי אוקטובר והחרמת הבחירות, מאפשר לקדם תהליך של השתלבות ערביי ישראל במערכת הפוליטית הישראלית על בסיס חדש. כך, מייד לאחר הבחירות הביעו גורמים במק"י-חד"ש תמיכה ברעיון של הקמת קוטב שלישי – סוציאל-דמוקרטי – שבו יהיו שותפים יהודים וערבים במערכת הפוליטית הישראלית.

בכל מקרה, העמדה של הזרם היא, כי ערביי ישראל יצליחו להשתלב במדינת ישראל בעתיד הנראה לעין באמצעות איזון עדין בין

שמירה על הזהות הלאומית הקולקטיבית לבין עמידה על זכויות האזרח של הפרט הערבי. זאת על ידי התנהלות זהירה והקפדה על כך שתביעות והישגים בתחום הזהות הלאומית לא יגרמו לתגובה יהודית, אשר תפגע בזכותו של הפרט הערבי בישראל לזכויות אזרח מלאות במדינה, ולהיפך, יש להיזהר מכך שהישגים בתחום השוויון האזרחי לא יפגעו בזכותם של ערביי ישראל לזהות לאומית ייחודית. האיזון העדין הזה יוכל להתממש רק אם ישראל תהפוך ל"מדינת כל אזרחיה".

זרם הבדלנות

זרם הבדלנות נחלק לשני תת-זרמים עיקריים: החילוני, שבמרכזו תנועתו של ח"כ עזמי בשארה – הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד); והאסלאמי פונדמנטליסטי, בהנהגת הפלג הרדיקלי יותר של התנועה האסלאמית בקרב ערביי ישראל, בראשות השיח' ראיד צלאח, ראש עיריית אום אל-פחם. הזרם הזה מתנגד להשתלבותם של ערביי ישראל במערכות הפוליטית, החברתית והכלכלית במדינה, המכונה על-ידו "ישראלזציה". כשמתעמתים הגורמים החילוניים בזרם הזה עם הסתירה הקיימת בין התנגדותם לישראלזציה לבין חברותם בכנסת הם מסבירים, שמדובר בהכרח בל-יגונה, שנועד להגן על זכויותיהם מול משטר עויין ולהכשיר את הקרקע לפתרון בעייתם הלאומית. הזרם עושה הבחנה ברורה בין הסוגיה של השוויון האזרחי של הפרט הערבי במדינת ישראל, שאותו ניתן להשיג באמצעות הפיכתה ל"מדינת כל האזרחים", לבין הסוגיה של הזהות הלאומית הקולקטיבית של ערביי ישראל, שאותה לא ניתן לממש באמצעות הנוסחה הזאת. זאת משום שבישראל לא ניתן לדבר על "האומה הישראלית" כפי שניתן לדבר על "האומה האמריקנית" מכיוון שחיות בה שתי אומות נפרדות: האומה היהודית והאומה

הערבית הפלסטינית. גורמים שונים בזרם הזה מציעים, בעקבות מהומות אוקטובר והחרמת הבחירות, מספר רעיונות (לא כולם מגובשים בצורה מלאה) לפתרון בעייתם הלאומית של ערביי ישראל:

- **מתן אוטונומיה מוסדית** (כולל מוסדות ייצוגיים נבחרים) בכל התחומים המייחדים את ערביי ישראל כמיעוט לאומי, זאת על בסיס ההכרזה הבין-לאומית מ-1992 בדבר זכויות המיעוטים. הצעה לחוק יסוד, הכולל את המרכיבים הללו, הוגשה על-ידי ח"כ עזמי בשארה במרס 2001. במקביל, מדברים בכירי התנועה האסלאמית על הקמת "חברה אוטרקית", הדומה במאפייניה לאוטונומיה המוסדית. הרושם הוא כי רעיון האוטונומיה המוסדית זוכה כיום לתמיכה הרבה ביותר בקרב החוגים האלה.

- **מתן אוטונומיה טריטוריאלית** לערביי ישראל על-ידי הקמת כמה מחוזות אוטונומיים במקומות הריכוז שלהם (הערבים תושבי הערים המעורבות יוכלו להשתייך למחוז האוטונומי הקרוב לעיר מגוריהם). רעיונות כאלה מועלים הן בצד החילוני של הזרם הבדלני, והן בצד האסלאמי-פונדמנטליסטי. בצד החילוני בולט הרעיון של הקמת קנטונים ערביים בעלי מעמד הדומה לזה של הקנטונים בשווייץ. בשונה מן הקנטונים בשווייץ, הם יהיו רשאים לקיים קשרי חוץ מיוחדים עם יתר חלקי העם הפלסטיני. בצד האסלאמי התפיסה מרחיקה לכת יותר, וכוללת הקמת מקרו-כלכלה עצמאית ומתן ייצוג עצמאי במועצה הלאומית הפלסטינית, בליגה הערבית, בארגון המדינות האסלאמיות, באו"ם ובמוסדות בין-לאומיים.

- **הקמת מדינה דו-לאומית**, תחילה בישראל, ובסופו של התהליך, בכל השטח מערבית לירדן. המודל השלטוני המוצע למדינה הזאת הוא המודל הקיים בבליה - שני חבלים

לאומיים אוטונומיים, וולוני ופלמי; בכל אחד מהם ממשלה מקומית, ובבירה ממשלה מרכזית. משאבי המדינה מחולקים בהתאם לגודלה היחסי של כל אומה בכלל אוכלוסיית המדינה. המצדדים ברעיון הזה טוענים, כי הוא עדיף על פתרון של "שתי מדינות לשני עמים" משום שממילא קיים בפועל מצב דו-לאומי, המקשה מאוד על הקמת שתי מדינות נפרדות. נראה, כי בעקבות מהומות אוקטובר והחרמת הבחירות מתחזק דווקא רעיון המדינה הדו-לאומית.

כך או כך, הגורמים בעלי האוריינטציה הבדלנית רואים במהומות אוקטובר ובהחרמת הבחירות אות לכך, שבכלל הציבור הערבי בישראל גוברת התמיכה בתפיסותיהם, והם מנצלים זאת לניסיונות לקדם רעיונות שונים בכיוון האוטונומיה המוסדית. בהקשר הזה בולטים הרעיונות הבאים:

- קריאה לבחירת מוסד מייצג עליון של ערביי ישראל, למשל, פרלמנט, שיגבש אמנה לאומית של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, אשר תשמש כמצפן וכמקור הסמכות שלו. בעניין הזה סבורים אישים בזרם הבדלני, כי ערביי ישראל צריכים לקבל ייצוג במועצה הלאומית הפלסטינית ובמוסדות אחרים ברשות הפלסטינית, כדי שיוכלו לגבש קונסנזוס לאומי כללי לגבי מעמדם המיוחד בקרב העם הפלסטיני מתוקף היותם אזרחים ישראלים.
- דרישה לרפורמה במבנה של ועדת המעקב העליונה, המשמשת כיום כגוף הייצוגי המרכזי של ערביי ישראל ובדפוסי פעילותה.
- הקמת מערכת עצמאית של מוסדות תרבות וחינוך לאומיים: אוניברסיטה ערבית, תיאטרון, מוזיאון, רדיו וטלוויזיה.
- הקמת מוסדות כלכלה ומערכת בריאות וסעד עצמאיים.
- פיתוח מערכת יחסי חוץ. ראשי התנועה האסלאמית מדברים על ייצוג מיוחד לערביי

ישראל בליגה הערבית ובארגונים אסלאמיים בין-לאומיים.

ערביי ישראל נמצאים עתה בתקופת ביניים, שבה מתקיים תהליך של הפנמת המשמעות של אירועי אוקטובר והחרמת הבחירות. המדובר בתהליך דינמי, המושפע כמובן מההתפתחויות השוטפות ביחסי ערביי ישראל עם השלטונות ועם הציבור היהודי, כמו גם מן ההתפתחויות בעימות הישראלי-פלסטיני בשטחים. כך, למשל, להתבטאויות דוגמת התבטאויותיו של ח"כ עזמי בשארה בסוריה, למסקנותיה הצפויות של ועדת החקירה הממלכתית לגבי אירועי אוקטובר ולנקיטת מהלך צבאי רחב היקף בשטחים על-ידי ישראל יהיה משקל רב באשר למעמדם של הזרמים שתוארו לעיל ולכיווני התפתחותם. בכל מקרה ברור, כי הזרם הבדלני נמצא בתהליך של התחזקות משמעותית, והאווירה הכללית כיום בישראל, בכל הקשור ליחסי יהודים-ערבים ולבעיה הפלסטינית, מחזקת את התהליך הזה. למרות זאת יש לזכור, כי זרם המשך ההשתלבות והזרם הדומם המחזיק בגישה של שיפור הסטטוס קוו מהווים עדיין רוב. האינטרס המיידי של מדינת ישראל הוא לחזק את מעמדם של אלה. זוהי משימה קשה ומסובכת, המחייבת, לנוכח חומרת הבעיה, התגייסות לא רק של השלטונות, אלא גם,

ואולי בעיקר, של הגורמים המובילים את השיח הפוליטי, האידיאולוגי והחברתי בציבור היהודי ובציבור הערבי בישראל. זאת משום שכאמור, קוראים שני הזרמים המרכזיים שתוארו לעיל תיגר על מוסכמה יסודית בקרב הציבור היהודי בישראל – היותה מדינה יהודית. רק דיאלוג לא מתלהם על מעמדם הקולקטיבי של ערביי ישראל במדינה, בין מובילי השיח ברוב היהודי ובמיעוט הערבי, עשוי לגבש נוסחה, שתהיה מקובלת על שני הצדדים ותאפשר חיים משותפים בשנים הקרובות במסגרת כללי משחק דמוקרטיים.

אם לא תינקט מדיניות אפליה מתקנת, עלול מאזן הכוחות הפוליטי בקרב ערביי ישראל ליטות לטובת הזרם הבדלני.

לגבי הטווח הארוך יותר הערכתי היא שתתעצם דרישת ערביי ישראל להפיכת מדינת ישראל למדינה דו-לאומית בשל השינויים

הדמוגרפיים הצפויים, שבעקבותיהם יגדל שיעור הערבים בישראל, וכן לנוכח תהליך השינוי העובר על הקהילה הבין-לאומית לגבי מעמדם של מיעוטים לאומיים שיעודד דרישה כזו.

מכל מקום, בדיאלוג הזה ניתן יהיה לדון על נוסחה גמישה יותר של מדינה יהודית ודמוקרטית מזו המקובלת כיום על רוב הציבור היהודי ועל היענות מסוימת לדרישות לאוטונומיה מוסדית. ממשלת ישראל תהיה חייבת לממש מדיניות של העדפה מתקנת כלפי ערביי ישראל. אם לא יתקיים דיאלוג כזה ולא תינקט מדיניות אפליה מתקנת, עלול מאזן הכוחות הפוליטי בקרב ערביי ישראל ליטות כבר בטווח הקצר לטובת הזרם הבדלני, שינסה לחזק את הפעילות מחוץ למערכת הפוליטית והחברתית במדינה, ואולי אף לממש רעיונות הקיימים בשורותיו בדבר בינאום בעיית ערביי ישראל באמצעות דחיפת הציבור הערבי לפעילות מחאה אלימה וקריאה להתערבות בין-לאומית בעקבות זאת. בציבור היהודי יגרמו התפתחויות כאלה להגברת הקריאות לשלול זכויות פוליטיות מהערבים אזרחי המדינה ולהתחזקות התמיכה ברעיונות, המושמעים במיוחד בשנה האחרונה, בדבר העברת חלק מריכוזי האוכלוסייה של ערביי ישראל לשלטונה של המדינה הפלסטינית העתידה לקום.